

Л.Г.БІЛОУСОВА*

НАЦІОНАЛЬНІ ТОВАРИСТВА В ОДЕСІ В XIX – НА ПОЧАТКУ XX ст.

На підставі широкого кола архівних джерел висвітлено процес формування та діяльність громадських об'єднань, створених в Одесі певними етнічними або етнічно-релігійними групами населення впродовж XIX – на початку XX ст. За допомогою історико-генетичного, типологічного, компаративного методів показано зростання соціальної активності представників різних націй і народів, які розмовляли на понад 50 мовах і згуртовувалися для збереження або відродження національної самоідентичності, традицій, культури в умовах російського абсолютизму. Проаналізовано діяльність і вперше узагальнено відомості щодо національних товариств Одеси, які, відповідно до завдань, поділялися на благодійні, культурно-освітні, просвітницькі, професійні, спортивні, військові, політичні тощо.

Ключові слова: національні товариства, Одеса, громадські об'єднання.

Особливістю світової історії періоду XIX – початку XX ст. стали буржуазні революції й потужні національно-визвольні рухи, ідеологічними засадами яких були ідеї націоналізму, самоідентичності, етнічної винятковості. Розпадалися величезні імперії, велися кровопролитні війни, створювалися нові держави, що призводило до рухів цілих народів. Одеса, як найбільше портове прикордонне місто Півдня Російської імперії, стала перехрестям активних міжнародних і внутрішніх міграційних потоків та місцем постійного або тимчасового перебування представників понад ста національностей, зокрема іноземців. Ці громадяни об'єднувалися в товариства, діяльність яких досі вивчено недостатньо. Темою нашої статті є висвітлення досвіду громадських об'єднань в Одесі, створених на етнічних (релігійно-етнічних) засадах для спільної реалізації різноманітних соціальних інтересів. Джерельною базою слугують матеріали Державного архіву Одеської області щодо організації та діяльності товариств, зокрема їх статuti, звіти, програми, протоколи засідань тощо, виявлені у фондах канцелярії одеського градоначальника (ф.2), канцелярії одеського поліцмейстера (ф.314), прокурора Одеського окружного суду (ф.635), Новоросійського університету (ф.45), Одеського відділення Товариства розповсюдження просвітництва між євреями в Росії (ф.442), Грецького благодійного товариства (ф.765), канцелярії попечителя Одеського навчального округу (ф.42) та ін.

Законодавство Російської імперії дозволяло створювати громадські об'єднання у жорстких рамках поліцейського нагляду й тотального контролю за їх діяльністю. Товариства перебували у віданні міністерства внутрішніх справ. Вони мали право на власну печатку та купівлю чи продаж нерухомості для використання у благодійних цілях. Щороку складали звіти про фінансову й суспільну діяльність, які затверджувалися загальними зборами товариств, друкувалися та розсилалися всім членам, градоначальникові, міністерству

* Білоусова Лілія Григорівна – кандидат історичних наук, заступник директора Державного архіву Одеської області (Одеса)

E-mail: gaoo@te.net.ua

внутрішніх справ Росії, а також міністерствам зовнішніх справ країн, громадяни яких об'єднувалися на території Російській імперії. Градоначальник мав право закрити товариство в будь-який час, якщо визнавав це за потрібне, на підставі відомостей про безлад, порушення статуту або дії, що загрожували державному порядку і громадській безпеці.

У законодавстві Російської імперії для характеристики населення і його груп терміни «національний», «етнічний» не використовувалися. Закон про стани містив лише окремі розділи про іноземців та «інородців». До останніх відносили сім категорій населення: сибірські інородці (зокрема сибірські кирізи); інородці Командорських островів; самоїди Мезенського повіту Архангельської губернії; кочові інородці Ставропольської губернії; калмики Астраханської та Ставропольської губерній; ординці Закаспійського краю; євреї¹. Яскравим виявом ігнорування етнічної належності жителів імперії стали матеріали першого всеросійського перепису населення 1897 р. Так, мешканців Одеси зареєстровано 403 815 осіб. Основою систематизації став поділ за станами, місцем народження (місцеві та немісцеві) і проживання, віком, грамотністю, сімейним станом, групами занять тощо. Про належність до певної етнічної групи можна судити лише за непрямими ознаками – рідною мовою, віросповіданням, підданством. Виокремлювалося 14 мовних груп, до яких входило 55 мов, що їх респонденти назвали рідними²:

- 1) російська (237 425 осіб), до якої зараховувалися «великоросійська» (198 233), «малоросійська» (37 925) та білоруська (1267) мови;
- 2) польська (17 395);
- 3) інші слов'янські мови (1494), у тому числі болгарська (600), сербська та словенська (278), чеська й словацька (616);
- 4) литовсько-латиська (812), у тому числі литовська (396), латиська (394), жмудська (22);
- 5) романські (2359 осіб), у тому числі італійська (717), французька (1137), румунська (молдавська) (488), іспанська й португальська (17);
- 6) німецька (10 248);
- 7) інші германські (424), у тому числі шведська (47), норвезька та данська (21), голландська й фламандська (7), англійська (349);
- 8) інші індоєвропейські (6636), у тому числі вірменська (1401), грецька (5086), албанська (31), перська (84), осетинська (3), циганська (31);
- 9) єврейська (124 511);
- 10) картвельські (189), у тому числі грузинська (188) й гурійська (1);
- 11) кавказьких горців (7), у тому числі лезгинська (2) та черкеська (5);
- 12) фінські (416), у тому числі фінська (30), водська (24), іжорська (2), чудська (20), естонська (231), лопарська (3), зирянська (4), мордовська (53), черемиська (1), угорська (48);

¹ Законы о состояниях (Свод законов Российской империи, т. IX) / Сост. А. М. Нюренберг. – Москва, 1894. – С. 227–249.

² Первая Всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г.: Издание Центрального статистического комитета министерства внутренних дел / Под ред. Н. А. Тройницкого. – Т. XLVII: г. Одесса. – Одесса, 1904. – С. 36–37, 152–153.

13) турецько-татарські (1838), у тому числі татарська (1432), турецька (319), башкирська (52), тептярська (6), чуваська (26), туркменська (1), мешерицька (2); 14) інші (9), у тому числі сирійсько-халдейська (4), арабська (4), абіссінська (1). Не зазначили мови 47 осіб.

Таким чином, найпоширенішими мовами в Одесі були російська (офіційно – «великоросійська») – 49% населення та єврейська (30,8%). За ними йшли українська (офіційно – «малоросійська»; 9,4%), польська (4,3%), білоруська (3%), німецька (2,5%), грецька (1,3%), татарська (0,4%), вірменська (0,3%), французька (0,28%). Іншими мовами послуговувалося близько 1 тис. осіб у кожній групі.

За підданством іноземці, котрі проживали в Одесі, становили 19 422 особи (4,8% міського населення) від таких держав і континентів: Австро-Угорщина – 3435; Бельгія – 142; Болгарія – 275; Великобританія – 429; Вюртемберг – 84; Німеччина – 2790; Голландія – 18; Греція – 4400; Данія – 26; Іспанія – 42; Італія – 937; Норвегія – 6; Португалія – 3; Румунія – 668; Саксонія – 60; Сербія – 104; Туреччина – 4511; Франція – 830; Чорногорія – 65; Швейцарія – 302; Швеція – 35; Китай – 2; Персія – 178; Японія – 3; африканські держави – 4; Північноамериканські Сполучені Штати – 36; країни Південної Америки – 1; не зазначили державу – 36³.

Строкате й мобільне населення портового міста потребувало самоорганізації етнічних груп із різних причин: в умовах поліетнічного суспільства для малочисельних національних громад існувала загроза асиміляції. Іноземці мали бажання відтворити традиції й побутові умови своєї Батьківщини. Громадяни Російської імперії об'єднувалися, щоб зберігати та розвивати власні культуру, мову, спосіб життя.

Помітні зміни у суспільному житті сталися в період революції 1905–1907 рр., коли під тиском громадськості імператор Микола II змушений був видати 17 жовтня 1905 р. «Маніфест громадянських свобод», за яким суспільство отримало значно ширші права створювати громадські об'єднання культурно-освітнього, професійного, національного, педагогічного, медичного, релігійного та інших напрямів.

Греки Одеси відіграли важливу роль у заснуванні міста, порту, розвитку міжнародної торгівлі та судноплавства. Вони займали ключові позиції в органах місцевого самоврядування – магістраті, думі, управі. Духовним осередком для них від 1795 р. стала Грецька Свято-Троїцька церква, парафіяни якої об'єднувалися переважно за етнічною ознакою, що й відзначалося в її офіційній назві. У 1821 р. у цьому храмі знайшов свій останній притулок константинопольський патріарх Григорій V, убитий під час Грецької революції турками й перевезений до Одеси. При церкві також поховано найвідоміших представників грецької громади – Г.Маразлі (1907 р.)⁴, архимандрита А.Пефани (1916 р.)⁵. Однак перше формально створене об'єднання етнічних греків в Одесі було пов'язане не з благодійністю чи релігійною підтримкою діаспори,

³ Первая Всеобщая перепись населения... – С.34–35.

⁴ Державний архів Одеської області (далі – ДАОО). – Ф.37. – Оп.13. – Спр.697, а/з №16 (1907 р.).

⁵ Там само. – Спр.1047, а/з №45 (1916 р.).

а з їх боротьбою за незалежність історичної Батьківщини від Османської імперії. У 1814 р. виникло таємне товариство «Філікі Етерія» (гр. «Φιλική Εταιρεία» – «Спілка друзів»), засноване Н.Скуфасом, Е.Ксантосом і А.Цакаловим. За три місяці центр товариства було переведено до Константинополя, однак сама собою ця подія справила великий вплив на греків у всьому світі, вважається початком підготовки Грецької революції 1821 р. Саме тому греки вбачають Одесу надзвичайним і «своїм» містом, адже саме звідси засяяв вогонь свободи для Греції, котра виборола свою незалежність у 1830 р. Інші громадські об'єднання еллінів в Одесі започаткувалися значно пізніше.

У матеріалах одеського градоначальника є відомості про оформлення Грецького благодійного товариства в 1862 р., однак його статут було введено в дію тільки 1865 р.⁶ У переліку благодійних установ за 1866 р. згадується Грецьке братство, що отримало грошову допомогу від лотереї-алеґрії, яку влаштувало єврейське товариство «Бесіда»⁷. Офіційно Грецьке благодійне товариство було засноване 1871 р., хоча ідея виникла раніше й створення організації фактично почалося 1867 р. Міністр внутрішніх справ О.Лобанов-Ростовський затвердив його статут 25 серпня 1871 р., про що одеський градоначальник повідомив засновників – комерційного радника Ф.Родоканакі, купців П.Раллі й І.Вучину та ін.⁸ Зберігся архівний фонд товариства⁹, який містить статут, звіти про діяльність і фінансовий стан, відомості грошових надходжень та витрат, прохання греків про надання їм матеріальної допомоги, матеріали про організацію навчального процесу у Родоканакіївському дівочому училищі, каталог книжок бібліотеки товариства, відомості про добровольців, пожертвовані й заповідані ними суми, зокрема про спадщину архімандрита А.Пефані. Цікаві сторінки з історії міжнародних відносин містить листування про трапезундських греків і греків-репатріантів (1917 р.).

У 1907 р. зусиллями Е.Павліді, Н.Ніколаїді, С.Меліссарато та К.Стефаніді було засновано Грецьке громадське зібрання «Анагеннісі» (гр. «Αναγέννηση» – «Відродження») – «для розумового розвитку, морального й національного об'єднання одеських греків, а також взаємодопомоги та приємного проведення часу своїх членів» шляхом проведення лекцій, вечорів, відкриття бібліотеки, видання журналу грецькою мовою та ін.¹⁰

У 1910 р. започатковано Товариство взаємодопомоги службовців греків в Одесі¹¹. Грецьке музично-літературне товариство «Неа зої» (гр. «Νέα Ζωή» – «Нове життя») в 1918 р. створили студенти Новоросійського університету за сприяння грецького клубу «Омонія» (гр. «Ομόνοια» – «Злагода») – для «моральної й матеріальної підтримки еллінської молоді»¹².

Одним із найбільш ранніх в історії Одеси громадських об'єднань **швейцарців** стало Товариство на користь швейцарців в Одесі, яке згодом змінило

⁶ Там само. – Ф.2. – Оп.1. – Спр.727. – Арк.2.

⁷ Там само. – Спр.698.

⁸ Там само. – Спр.3896. – Арк.1–3.

⁹ Там само. – Ф.765 (27 справ).

¹⁰ Там само. – Ф.2. – Оп.7. – Спр.202.

¹¹ Там само. – Спр.414.

¹² Там само. – Ф.45. – Оп.19 (1918 р.). – Спр.707.

назву на Швейцарське благодійне товариство¹³. Статут і спеціальні правила для нього імператор затвердив 20 липня 1845 р. У 1874 р. головою товариства став Ф.Вейос, секретарем – П.Ламбер, у 1901 р. – Ф.Скведер, у 1903 р. – консул Е.Вей. Найбільш авторитетними членами були Я.Естерлін, Л.Лаппель, Е.Маух, П.Мазната, Р.Вільд, П.Лаубшер, Я.Жуно. У 1912 р. почесним головою став Е.Томазіні; головою – швейцарський консул Е.Вей, секретарями – Гільберер, Ю.Казі, Сегессер, членами – Е.Оберле, П.Боніфаці. Члени товариства збиралися в будинку Тработті на розі вулиць Преображенської та Єлисаветинської, де розміщувалося швейцарське консульство (у 1912 р. – вул. Гоголя, 18).

Чи не найвідомішим швейцарцем в Одесі був Я.Фанконі – власник популярної кав'ярні, відкритої 1892 р. на розі вулиць Катерининської та Ланжеронівської. Його зять Ф.Скведер був також партнером Я.Фанконі. Це кафе стало місцем, де одесити збиралися за інтересами, обговорювали новини й уклали ділові контракти. Із 1903 р. Ф.Скведер мав власний буфет із напоями на вул. Ланжеронівській, 17, у будинку Григор'євої. Сини Ф.Скведера стали архітекторами.

Італійці в Одесі 1863 р., за градоначальника барона Веліо, заснували Італійське благодійне товариство («Societa italiana di beneficenza in Odessa»), статут якого міністерство внутрішніх справ затвердило 2 жовтня 1863 р.¹⁴ У 1900 р. було відкрито Італійський гурток¹⁵. 4 (17) серпня 1905 р. італійський генеральний консул в Одесі Подені звернувся до одеського градоначальника з клопотанням про розгляд проекту нового статуту товариства, доповненого за зразками статутів Французького благодійного товариств в Одесі та Італійського благодійного товариства у Санкт-Петербурзі. Далі документ було направлено до міністра внутрішніх справ із думкою градоначальника щодо затвердження: «Беручи до уваги особливі умови для відкриття національних товариств, статуту яких можуть бути укладені з деякими відхиленнями від зразкового статуту Товариства допомоги бідним, [...] я не бачу перепон для затвердження»¹⁶. Новий статут набув чинності 22 грудня 1905 р.

В Одесі існувало ще одне об'єднання італійців. 3 січня 1900 р. італійський генеральний консул у цьому місті барон Сквітті звернувся до місцевого градоначальника з клопотанням розглянути проект статуту Італійського гуртка в Одесі, який розробив П.Сперандео – лектор італійської мови в Новоросійському університеті. При цьому консул наголошував, що був змушений поступитися проханню лектора й не несе жодної відповідальності щодо форми або змісту статуту. Градоначальник не прийняв документ, посилаючись на необхідність надати текст у перекладі на російську мову¹⁷.

Вірмени виявили прагнення до об'єднання на початку 1880-х рр. У травні 1882 р. громада звернулася до градоначальника з проханням затвердити

¹³ ДАОО. – Ф.2. – Оп.1. – Спр.727. – Арк.2, 6; Спр. 896. – Арк.5–7; Спр.2894. – Арк.1, 2–3, 5, 8, 16.

¹⁴ Там само. – Спр.3211. – Арк.2–14; Спр.727. – Арк.2.

¹⁵ Там само. – Спр.2756.

¹⁶ Там само. – Спр.3211.

¹⁷ Там само. – Спр.2756. – Арк.1–4.

статут Вірменського благодійного товариства¹⁸. Міська влада підтримала цю ініціативу, однак міністерство внутрішніх справ дозволу не дало. 9 серпня 1889 р. ініціативна група (протоіерей одеської Вірмено-Григоріанської церкви І.Татензов, губернський секретар І.Харібов, одеські купці А.Ашиков, Г.Актаров, Д.Халайджоголо, Г.Попов, С.Асвадуrow) знову звернулася до градоначальника з цим самим проханням. У проєкті статуту засновники визначили свою мету – надавати допомогу найбіднішим родинам вірмен, а також дбати про освіту їхніх дітей, віддаючи на навчання до різних загальноосвітніх і спеціальних закладів. При цьому посилалися на приклад благодійних товариств, які вже діяли в Одесі – католицького, лютеранського, караїмського. Однак МВС відхилило пропозицію як «не виправдану нагальною потребою»¹⁹.

У 1892 р. Нахичевано-Бессарабська вірмено-григоріанська консисторія подала до міністерства внутрішніх справ прохання про затвердження проєкту положення Церковного опікунства про бідних вірмен у місті Одесі, але воно також було відхилене. Резолюція товариша міністра, сенатора В. фон Плеве була такою: «Скільки в Одесі вірмен? Чи не краще приєднати їх до Товариства допомоги бідним, котре надає виплати без різниці віросповідання?»²⁰.

У 1912–1914 рр. до міської влади надійшло прохання про затвердження статуту Одеського вірменського жіночого благодійного товариства допомоги учням, котрі навчаються у середніх навчальних закладах та на вищих жіночих курсах. Жінки підготували два варіанти статуту, і лише з другої спроби вдалося зареєструвати це об'єднання. Головою товариства, що налічувало 20 осіб, була дружина купця 1-ї гільдії А.Унанова (Унанян)²¹.

Німецька громада Одеси, історія якої починається 1803 р., започаткувала Німецьке благодійне товариство 23 серпня 1846 р. У 1861 р. постала організація «Гармонія» (нім. «Harmonia») – для підтримки національних традицій, допомоги молоді й для того, «щоб зробити своє життя більш корисним і цікавим»²². Численні німецькі колонії навколо Одеси та по всьому Причорномор'ю було засновано вихідцями з Вюртемберга, Пруссії, Саксонії, Мекленбурга та ін. Масове переселення німців, відповідно до маніфестів Катерини II від 22 червня 1763 р. та Олександра I від 22 лютого 1804 р. тривало впродовж XIX ст.

Німецька колонізація модернізувала не тільки економічне життя регіону, а й значно збагатила його культуру, традиції, які зберігалися та передавалися наступним поколінням саме через громадські об'єднання. Так, на початку XX ст. було засновано Німецьке товариство освіти в Південній Росії (1906 р.), Південноросійське німецьке товариство (1906 р.), Товариство взаємодопомоги німців-католиків у Росії (1906 р.), Товариство «Маріягільф» (1907 р.), Одеський німецький клуб (1908 р.), Південноросійське католицьке німецьке товариство освіти (1908 р.), Товариство студентів-німців «Teutoniū Euxina» (1909 р.)²³.

¹⁸ Там само. – Спр.1337. – Арк.1–9.

¹⁹ Там само. – Спр.1782. – Арк.1–3.

²⁰ Там само. – Арк.4–5.

²¹ Там само. – Ф.2. – Оп.7. – Спр.536. – Арк.1–48.

²² Там само. – Оп.1. – Спр.584.

²³ Там само. – Оп.7. – Спр.101, 110, 125, 164, 166, 230, 245, 350.

Французи створили Французьке благодійне товариство («La Société Française de Bienfaisance d'Odessa») в 1856 р.²⁴ Оновлений його статут міністр внутрішніх справ затвердив 3 травня 1901 р. Ще одна редакція цього документа від 1905 р. визначала основною метою товариства надання допомоги нужденним французьким громадянам, які проживали в Одесі, їхнім удовам і сиротам. На виплати могли розраховувати також французьки – удови іноземців. Товариство брало на себе низку зобов'язань: забезпечувати життєвими припасами, одягом, житлом, а також тимчасовими або ж постійними грошовими виплатами непрацевдатних осіб; надавати незаможним працевдатним французам заняття, місця роботи й матеріали, допомагати у збуті виробленої продукції; дбати про виховання сиріт і дітей незаможних батьків і бідняків у разі хвороби; розміщувати незаможних у богадільнях та інших благодійних установах; облаштовувати з дозволу влади власні благодійні установи – притулки для старих, сирітські будинки, шпиталі та ін.

Фінанси організації складалися з членських внесків, прибутку від капіталів та майна товариства, пожертв від членів і сторонніх осіб, надходжень від проведення спектаклів, концертів, балів, вечорів, публічних читань, розваг тощо. Усі кошти перетворювалися на капітали – недоторканий, запасний та оборотний. Недоторканий капітал утворювався з сум, які надходили для збільшення цього капіталу, а також із коштів, що могли бути відраховані за постановою загальних зборів товариства. Його не можна було витрачати, лише відсотки з нього. Запасний капітал утворювався з початкового капіталу товариства, залишків прибутку над видатками та сум, пожертвованих без спеціального призначення. Він міг витрачатися тільки за постановою загальних зборів. Оборотний капітал – це відсотки від недоторканного й запасного капіталів, членських внесків та інших надходжень. Усі види капіталів мали зберігатися в Одеському відділенні Державного банку, у скарбника залишалася тільки невелика сума на поточні витрати. Використовувати кошти можна було за рішенням загальних зборів, відповідно до кошторису. Якщо товариство з будь-яких причин припиняло свою діяльність, капітали витрачалися на благодійні справи для французів.

Керували товариством правління та загальні збори. Правління складалося з 9 членів, котрих обирали загальні збори на три роки закритим балотуванням. Обраними могли бути ті, хто прожив в Одесі не менше двох років і сплачував внески. Члени правління обирали голову, секретаря та скарбника, яким допомагали дами-патронеси. Правління, що організовувало всю роботу товариства, працювало безкоштовно, оновлювалося поетапно: щороку вибувала третина за жеребом у перші два роки, а потім за старшинством вибирання. Усі рішення, зокрема затвердження кошторисів і звітів правління та дозволи на видатки, ухвалювали загальні збори, якщо на них була присутня хоча б четверта частина товариства²⁵.

²⁴ ДАОО. – Ф.2. – Оп.1. – Спр.727. – Арк.2.

²⁵ Там само. – Спр.3211. – Арк.2–14.

На початку XX ст. в місті діяли ще декілька товариств – Французький сімейний осередок в Одесі (1908 р.), Одеське франко-російське спортивне товариство (1912 р.), Одеське товариство розповсюдження французької мови (1913 р.), Франко-російське товариство виноробства (ліквідоване в 1918 р.)²⁶.

Прибалтійська громада не була надто чисельною, але також мала свої національні організації. Із 1906 р. діяло Одеське латиське товариство співу, яке в 1914 р. реорганізувалося в Одеське латиське громадське зібрання, керівниками його стали Р.Ліпін (голова) та К.Крінгел (помічник)²⁷. Латиське громадське зібрання оформилося 1907 р. у складі 11 членів під головуванням П.Предіга. Латіші збиралися за адресою вул. Вігте, 11²⁸. У 1912 р. зорганізувалося Одеське естонське товариство²⁹. У 1913 р. в Одесі було засновано Литовське товариство взаємодопомоги та Литовське католицьке жіноче товариство покровительства пресвятої діви Марії³⁰.

Сербі в 1885 р. зробили спробу започаткувати товариство, але фактично воно не розпочало своєї діяльності навіть у березні наступного року, оскільки тимчасовий комітет вирішив відкласти офіційне відкриття до кращих часів через неврожайний рік, але не пізніше відновлення вивозу збіжжя з Одеського порту. У 1891 р. громада створила Сербське благодійне товариство при генеральному консульстві Сербії в Одесі³¹. У становленні цього об'єднання велику роль відіграв генконсул Г.Супшичич, котрий мав неоднозначну репутацію людини, яка зазвичай вирішує питання «у притаманному йому задержуватому тоні». 22 лютого 1891 р. він повідомив одеського градоначальника П.Зеленого, що за дозволом міністерства закордонних справ в Одесі вже засноване при консульстві Сербське благодійне товариство. До листа додавалася копія «Правил Сербського благодійного товариства в Одесі». Засновниками виступили Г.Супшичич, князь Ю.Гагарін, А.Петрович, Г.Міткевич і Н.Маркович. На це градоначальник зауважив, що згідно із законодавством такі товариства можуть уважатися легітимними лише за умови затвердження їх статутів міністерством внутрішніх справ, і повернув консулові правила. У відповідь Г.Супшичич пояснив свій погляд на справу таким чином: заснований при консульстві благодійний комітет є одним із відділів консульства, а тому не підпадає під ті закони, на яких наголошував градоначальник, а діє на підставі правил внутрішнього розпорядку консульства. При цьому Г.Супшичич посилався на практику діяльності інших диппредставництв, зокрема італійського та угорського. Він також зазначав: «Сербська колонія, що проживає в Одесі й бажає зі своїх статків допомогти незаможній своїй братії, не може сумніватися в повному співчутті російського уряду, який завжди настільки чуйно ставився до всіх починань відданих йому сербів»³². Однак градоначальник не змінив свого рішення, порадивши діяти в установленому порядку.

²⁶ Там само. – Оп.7. – Спр.255, 495, 516; Ф.635. – Оп.1. – Спр.374.

²⁷ Там само. – Ф.2. – Оп.7. – Спр.48.

²⁸ Там само. – Спр.144.

²⁹ Там само. – Спр.481.

³⁰ Там само. – Спр.462, 507.

³¹ Там само. – Оп.1. – Спр.1865.

³² Там само. – Арк.3–3 зв.

12 жовтня 1891 р. статут Сербського благодійного товариства в Одесі було затверджено в міністерстві внутрішніх справ. Організація мала на меті надавати допомогу незаможним сербам в Одесі та в передмісті, і таким, які перебували в місті проїздом. На допомогу могли розраховувати також удови сербів із малолітніми дітьми або з незаміжніми доньками, якщо вони навіть не сербки, та бездітні вдови-сербки, котрі вийшли заміж не за сербів, але повернулися після смерті чоловіка у сербське підданство. Товариство зобов'язувалося: 1) надавати допомогу одноразово або постійно грошима чи речами; 2) вносити платню за лікування незаможних сербів, які потрапили до лікарні на прохання комітету; 3) надавати грошову допомогу для проїзду на Батьківщину.

Склад товариства не обмежувався кількісно, членом могла стати повнолітня особа будь-яких станів і звання, за винятком учнів навчальних закладів, нижніх військових чинів, юнкерів, обмежених у правах судом і тих, хто вносить до каси менше 3 руб. або не платить внесків упродовж року. Лікар, котрий лікував безкоштовно, ставав автоматично членом товариства, незалежно від сплати членського внеску.

Грошові кошти товариства складалися з членських внесків, пожертв, зборів «у кру́жку» в канцелярії консульства, та прибутків від театральних постанов, сімейних вечорів, балів і гулянь. 10% від прибутку утворювали запасний капітал, який обертався в гарантовані державою цінні папери. На поточні витрати в касі могло залишатися не більше 500 руб., решта зберігалася в банку.

Справами товариства керував комітет, що складався з голови, генерально консула Сербії та 4 членів, котрих обирали на один рік. Комітет визначав зі свого складу скарбника й секретаря. Останній вів російською мовою листування, журнали комітету та загальних зборів, укладав списки членів, а також осіб, яким надавалася допомога. Члени комітету, котрі займалися збиранням пожертв, отримували іменні листи за підписом і печаткою консула. Одеські дами, що брали участь у збільшенні коштів товариства, здобували звання благодійниць товариства.

Загальні збори були як річними, так і надзвичайними. На зборах обирали 4 членів комітету й кандидатів, а також 3 членів ревізійної комісії. Збори ухвалювали рішення щодо розмірів і видів допомоги, напрямів діяльності, витрат тощо. Так, на прохання консула Г.Супічича Новоросійський університет із 1893 по 1919 рр. регулярно надавав актову залу й велику аудиторію в медичних лабораторіях для читання публічних лекцій на користь Сербського благодійного товариства³³.

Діяльність *польської* громади перебувала під пильним наглядом влади через активний упродовж XIX ст. національно-визвольний рух поляків. Після повстань 1830 і 1863 рр. їх учасники, зокрема представники вищої шляхти, були піддані арештам, обшукам, і в поліцейських установах, секретних столах градоначальників, управліннях губернаторів, канцеляріях прикордонних військових служб і митниць осіли сотні списків повстанців, зокрема й

³³ ДАОО. – Ф.2. – Оп.1. – Спр.1842; Ф.45. – Оп.8. – Спр.53 (1893 р.). – Арк.4–5; Оп.9. – Спр.17 (1909 р.). – Арк.282, 290, 293, 322.

випроваджених за межі імперії та таких, яким в'їзд до Росії заборонявся назавжди. Цензура приватного листування, нагляд за «неблагонадійними особами», контроль за перетином кордону польськими вихідцями призводили до виявлення контрабандної зброї, грошей, періодичних видань, зокрема газети «Час» («Czas»). За таких умов громадські об'єднання до початку ХХ ст. практично не могли діяти. Лише після маніфесту 1905 р. поляки Одеси заснували декілька товариств, що займалися культурно-освітніми, економічними, релігійними й гендерними питаннями діаспори: Польський дім в Одесі (1906 р.)³⁴, Польське товариство споживачів «Збереження» (1907–1908 рр.)³⁵, Товариство святого Климента (1908 р.)³⁶, Одеський польський дім (1910 р.), Одеське відділення Товариства рівноправності польських жінок (1912 р.)³⁷.

Українська громада Одеси впродовж ХІХ ст. існувала в умовах суворой регламентації суспільно-політичного життя законодавчими положеннями. Валувевський циркуляр 1863 р. та Емський указ Олександра ІІ від 18 (30) травня 1876 р. забороняли використання української мови в таких найважливіших сферах освіти й культури, як друкування книг і текстів для нот, викладання предметів в навчальних закладах, переклад з іноземних мов, ввезення книжок українською мовою з-за кордону, організація концертів з українськими піснями.

Після маніфесту 1905 р. українці створили в Одесі низку національних культурно-освітніх, музичних, благодійних і споживчих установ: Українське товариство «Просвіта» (1905 р.), Українське товариство споживачів (1908 р.), музично-драматичний гурток «Українська хата» (1910 р.), Одеське відділення Галицько-руського благодійного товариства у Санкт-Петербурзі (1910 р.), Товариство «Україна» (1912 р.), Українське музично-драматичне товариство «Кобзар» (1913 р.), Одеський український літературно-артистичний клуб (1913 р.), Одеський український клуб (1914 р.), Зібрання клубу «Мазанка» (1918 р.)³⁸.

«Просвіта» була найчисленнішою й налічувала понад 500 учасників, найактивнішими з яких були М.Комаров, С.Шелухін, І.Різниченко, І.Луценко, О.Фісак, А.Погибко, І.Немировський, О.Панченко, А.Кравченко, С.Благовіщенський, А.Федоренко, М.Білінський та ін. Товариство поставило за мету «допомогти культурно-просвітньому розвитку українського народу в місті Одесі». Для цього планувалося видавати книжки, відкривати бібліотеки й читальні, улаштувати лекції, вечори, концерти, виставки, започатковувати ясла, школи, благодійні установи тощо.

Одним із помітних просвітян став студент Новоросійського університету А.Ніковський – майбутній політичний діяч періоду УНР. У документах Одеського окружного суду та прокурора судової палати за 1906 р. він значиться як керуючий торговим домом І.Різниченка, присяжний повірений і член легалізованого українського товариства «Просвіта», в якого було вчинено обшук

³⁴ Там само. – Ф.2. – Оп.7. – Спр.38.

³⁵ Там само. – Спр.218.

³⁶ Там само. – Спр.253.

³⁷ Там само. – Спр.482.

³⁸ Там само. – Спр.214, 273, 276, 285, 379, 404–405, 470–471, 515; Ф.635. – Оп.1. – Спр.415.

у зв'язку зі справою, що розглядалася у суді за звинуваченням просвітян А.Луценко, А.Плахотнюк, М.Ковалья та інших у належності до партії соціалістів-революціонерів і проведенні агітації.

Упродовж 1906–1909 рр. А.Ніковський входив до складу правління товариства як секретар і відповідальний за бібліотечну секцію. Він підготував низку рефератів для громадських читань за темами «Марія Заньковецька» (1907 р.), «Батьки й діти в українській драматичній літературі» (1908 р.), «Оповідання та драматичні твори П.Барвінського» (1908 р.), «Оповідання С.Черкасенка» (1908 р.). У серпні 1909 р. А.Ніковський, М.Слабченко, В.Хоменко, В.Грищинський організували гурток і надали пропозицію влаштувати систематичні курси з різних галузей науки та українознавства. А.Ніковський розробив курс історії новітньої української літератури. У грудні 1909 р. він увійшов до складу 12-ти членів ліквідаційної комісії «Просвіти» (разом із такими членами товариства, як М.Комаров, І.Різниченко, І.Луценко, О.Фісак, А.Погибко, І.Немировський, О.Панченко, А.Кравченко, С.Благовіщенський, А.Федоренко, М.Білінський). Після закриття одеським градоначальником «Просвіти» у грудні 1909 р. члени товариства продовжували організовувати зібрання та вечори, співпрацювати в україномовній газеті «Рада», у місцевому осередку Товариства українських поступовців – «Молодій громаді». Після закриття «Ради» влітку 1914 р. просвітяни публікувалися в «Літературно-науковому віснику», а коли закрили і його, організували видання літературного журналу «Основа».

Самоназва «українець» стала предметом гострих дискусій. Офіційним і прийнятим у діловій документації Російської імперії визначенням для українців залишався термін «малорос», відповідно для мови – «малоросійська». Готуючись до першого всеросійського перепису населення, канцелярія уряду уклала список 140 народів, котрі проживали в Росії, де українцям дали наступне визначення: «Малороси – одна з головних племінних видозмін російського народу»³⁹. Поняттям «українець» влада найчастіше позначала діячів національного руху, для яких у поліцейській лексиці також існував спеціальний термін: «затятий мазепинець». У самому українському інтелігентському середовищі також не було єдності в питанні щодо національної самоназви. Дискутували й щодо майбутнього статусу території, котра називалася «Новоросією» – культурно-національна автономія у складі Росії чи самостійна та соборна Україна? Показовою у цьому сенсі подією стала поява в Одесі влітку 1917 р. російськомовної брошури місцевого історика І.Линниченка «Малорусский вопрос и автономия Малороссии (Открытое письмо проф. М.Грушевскому)», в якій автор відстоював постулати російського панславизму⁴⁰.

Одним із противників ідеї самостійності нації й держави був і відомий публіцист, громадський діяч, російський монархіст і націоналіст В.Шульгін. У 1917 р., після визнання Тимчасовим урядом Генерального Секретаріату

³⁹ Накануне всеобщей переписи: Алфавитный список народов, обитающих в Российской империи – Санкт-Петербург, 1895. – С.49.

⁴⁰ *Хмарський В.М., Білоусова Л.Г.* М.С.Грушевський і одеські науковці // Архіви України. – 1996. – №1/3 (238). – С.66.

та Української Центральної Ради, він обурювався тим, що мешканців південних губерній колишньої Російської імперії «разом» віднесли до українців, адже, мовляв, значна частина «свідомого південноросійського населення гордо називала себе малоросами – росіянами Малої Русі», і була нібито «гаряче прив'язана до цього російського імені»⁴¹.

Одеські громадські об'єднання, що включили до своєї назви визначення **«російський»**, діяли в різноманітних напрямках взаємної підтримки у професійній та економічній сферах, у благодійництві, розвитку культури, популяризації російської мови й літератури, спорту, роботі з молоддю. Переважна більшість їх працювала на ідеологічній платформі монархізму та російського націоналізму. Особливо активно втілювали у життя гасла великодержавного шовінізму й антисемітизму ультраправі чорносотенні організації, що виникли в період революції 1905–1907 рр.

У лютому 1906 р. було засновано Одеське відділення Спілки російського народу. Ініціаторами виступили лідери правомонархістського руху – секретар директора Російського товариства пароплавства й торгівлі граф О.Коновніцин (очолив організацію), викладач історії та географії М.Родзевич і присяжний повірений Б.Пелікан. У 1907 р. О.Коновніцин опублікував у газеті «За царя и Родину» відозву, де закликав євреїв публічно «покаятися» перед російським народом «за революцію», після чого друк видання було призупинено з причини розповсюдження національної ворожнечі. Однак Микола II «освятив» діяльність товариства, подарувавши О.Коновніцину на особистій аудієнції свій портрет. Організація розгорнула не тільки активну діяльність, а й створила цілу мережу нових об'єднань, таких, як Товариство робітників – членів Одеського відділення Спілки російського народу (1908 р.)⁴², Студентську організацію Спілки російського народу (1909 р.)⁴³, Опікунство над нужденними та їхніми дітьми при Одеському відділенні Спілки російського народу (1913 р.)⁴⁴. У 1907 р. між двома лідерами чорносотенства – О.Дубровіним і В.Пуришкевичем – стався розкол, після чого останній заснував Російську народну спілку імені Михаїла Архангела, відділення якої активно діяло в Одесі впродовж 1907–1917 рр.⁴⁵

Однією з найбільш діяльних правомонархічних організацій була Одеська спілка російських людей⁴⁶, заснована у жовтні 1906 р. М.Родзевичем, Н.Давидовим, К.Седовим. Метою її засновників було охоплення «всіх сфер народного життя» та «просвіта народу» в дусі царистських ідеалів. У 1906 р. спілка налічувала 1500, у 1907 р. – 2600 членів. Про охоплення широких верств православного населення свідчила організація її підрозділів – студентського відділу (1909 р.)⁴⁷, артлі торговців книгами і періодичними виданнями

⁴¹ Шульгин В.В. Против насильственной украинизации Южной Руси // Киевлянин. – 1917. – 18 июля.

⁴² ДАОО. – Ф.2. – Оп.7. – Спр.229. – Арк.48.

⁴³ Там само. – Спр.347.

⁴⁴ Там само. – Спр.509.

⁴⁵ Там само. – Спр.250.

⁴⁶ Там само. – Спр.284.

⁴⁷ Там само. – Спр.282.

(1908 р.)⁴⁸, Товариства допомоги нужденним учням Одеської чоловічої гімназії та одеських навчальних закладів (1909 р.)⁴⁹. Для матеріальної допомоги членам монархічних організацій і біднякам М.Родзевич і Б.Пелікан заснували 1909 р. Одеське російське благодійне товариство «Братерська допомога»⁵⁰. Одеська спілка російських людей вела боротьбу за «народну тверезість», облаштовувала читальні, дитячі садки, організовувала в роки Першої світової війни допомогу армії. У 1913 р. М.Родзевич відкрив Одеський губернський відділ Усеросійської Дубровінської спілки російського народу. Категоричне несприйняття демократії, запеклий російський шовінізм та антисемітизм спричинили загибель М.Родзевича в 1919 р. від кулі невідомої особи.

Серед одеських чорносотенних організацій були також товариства молоді «Російський двоголовий орел» (1907 р.) і «Білий двоголовий орел» (1907 р.)⁵¹. Діяло відділення Всеросійської національної спілки⁵² – поміркованої партії російських націоналістів (1908–1917 рр.). Метою організації було збереження неподільності Російської імперії та «єдності» народу з імператором, боротьба з «єврейським засиллям», «мазепинством», польським «сепаратизмом», політична й культурна асиміляція «іногородців».

У сфері економічної взаємодопомоги функціонували Російська спілка трудящих друкарської справи (1906 р.)⁵³, ремісничі та споживчі товариства «Російське братерство» (1907 р.)⁵⁴, «Співдружність російських модисток» (1907 р.)⁵⁵, Перше російське товариство взаємодопомоги (1908 р.)⁵⁶, споживче товариство «Російська народність» (1908 р.)⁵⁷.

Культурно-освітні завдання вирішували Російське товариство охорони народного здоров'я (1898 р.)⁵⁸, Товариство слов'яноросійського хорового співу (1899 р.)⁵⁹, Південноросійське драматичне товариство (1899 р.)⁶⁰, Просвітницьке товариство «Співдружність російських письменників» (1911 р.)⁶¹, Товариство «Російська мова» (1911 р.)⁶², Російське гімнастичне товариство в Одесі (1908 р.)⁶³, музичне училище при Російському музичному товаристві (1864 р.)⁶⁴.

Загалом включення до назв громадських об'єднань визначення «російський» асоціювалося радше з поняттям «державний», «монархічний», аніж із назвою етносу чи нації. А створені численні «російські» товариства на практиці

⁴⁸ ДАОО. – Ф.2. – Оп.7. – Спр.297.

⁴⁹ Там само. – Спр.348.

⁵⁰ Там само. – Спр.344.

⁵¹ Там само. – Спр.195.

⁵² Там само. – Спр.509.

⁵³ Там само. – Спр.51.

⁵⁴ Там само. – Спр.198.

⁵⁵ Там само. – Спр.222.

⁵⁶ Там само. – Спр.251.

⁵⁷ Там само. – Спр.252.

⁵⁸ Там само. – Оп.1. – Спр.2418. – Арк.43–45, 209.

⁵⁹ Там само. – Спр.2617.

⁶⁰ Там само. – Спр.2649.

⁶¹ Там само. – Оп.7. – Спр.378.

⁶² Там само. – Спр.424.

⁶³ Там само. – Спр.268.

⁶⁴ Там само. – Оп.1. – Спр.660. – Арк.4–10.

представляли собою політичні партії, що діяли за підтримки монархії й державних інституцій, через що мали значно більше можливостей для реалізації своїх цілей і програм.

Євреї, як найбільш численна після російськомовної етнічна група Одеси, створили в місті широку мережу з-понад сотні найрізноманітніших громадських об'єднань, демонструючи високий ступінь самоорганізації й соціальної активності. Найпершими з них були благодійні організації широкого профілю. Так, на 1865 р. уже діяло товариство допомоги незможним «Пас-Леорхим», у 1866 р. було засновано Єврейське благодійне товариство. Із кінця ХІХ ст. кількість таких об'єднань значно збільшилася: Товариство допомоги нужденним трудівникам-євреям Одеси (1899 р.), Товариство трудової допомоги нужденним євреям Одеси (1900 р.), Товариство піклування про незможне єврейське населення на Слобідці-Романівці (1900 р.), Одеське позичково-благодійне єврейське товариство «Гмілус-Хесед» (1908 р.), Благодійне товариство пам'яті Соломона Пилиповича Пуріца (1911 р.). У 1907 р. було здійснено спробу скласти реєстр усіх благодійних організацій і створити спілку добродійних товариств та установ – Центральне єврейське реєстраційне бюро, однак органи влади не дали на це дозволу⁶⁵.

Прагнення до взаємодопомоги представників певної професії було реалізоване у створенні широкої мережі відповідних товариств: єврейських прикажчиків; палітурників, картонажників та їх старших підмайстрів, котрі торгують товарами тієї ж галузі в Одесі «Кошре-Сфорім» (1909 р.); рибопромисловців і торговців тієї ж галузі – євреїв в Одесі; учителів-євреїв (1866 р.); мірників-євреїв; купецьких агентів і різних торговців-євреїв; торгових агентів і торговців-євреїв; рубальників кошерного м'яса; торговців, які постраждали від погромів; ремісників і промисловців-євреїв Одеси; представників ремісничої та землеробної праці серед євреїв у Росії; євреїв, котрі служили у солерибопромисловців⁶⁶. Останнє товариство було створене ще 1889 р. у складі 101 члена, серед яких налічувалося п'ятеро купців (І.Геро, Л.Шварцер, Б.Бренайзен, І.Штрах, Л.Реєр), решта – міщани. Мета його полягала в допомозі незможним, підтримці їхніх сімей під час хвороби годувальників, котрі прибували в Одесу з різних місць Російської імперії.

Релігійні товариства об'єднували євреїв, котрі звернулися до християнства; служителів синагог і молитовних будинків (шамесів); членів молитовного будинку «Кейлас-Яков №9» в Одесі; євреїв, які моляться Богу «за царя та уряд» під впливом «Хевре месполім бішлоймошел Малхіс»⁶⁷.

Гендерні організації ставили за мету сприяти жінкам налагодити матеріальне становище, дати знання та професію. Для цього було створено Товариство взаємної допомоги породіллям-євреям, Товариство для поширення ремесла між єврейськими жінками, Перше Одеське єврейське товариство взаємодопомоги «Гахносіс-Кело» (1913 р.)⁶⁸.

⁶⁵ Там само. – Оп.1. – Спр.690, 2606, 2782, 2770; Оп.7. – Спр.269, 182, 441.

⁶⁶ Там само. – Оп.1. – Спр.625, 685, 1609, 1741, 1774, 2500; Оп.7. – Спр.25, 59, 69, 204, 266, 271, 482, 512, 523.

⁶⁷ Там само. – Оп.1. – Спр.2004; Оп.7. – Спр.157, 390, 382.

⁶⁸ Там само. – Оп.1. – Спр.1166, 1410; Оп.7. – Спр.517.

Опікування дітьми було одним із найголовніших напрямів роботи єврейської громади. У місті діяли товариства піклування про бідних та безпритульних єврейських дітей (1907 р.), взаємодопомоги бідним єврейським дітям у районі Молдаванки (1907 р.), безкоштовних їдалень для найбідніших єврейських дітей Одеси (1907 р.), взаємодопомоги єврейським дітям, які залишилися без денного догляду (1908 р.)⁶⁹.

Медико-санітарній наробі роботи провадили товариства санітарних колоній для лікування і виховання слабких здоров'ям учнів незаможного єврейського населення Одеси (1906 р.), допомоги бідним хворим євреям «Ерец-Хайлім» (1906 р.)⁷⁰.

Численні товариства створювалися на підтримку нужденних учнів, у тому числі колишніх вихованців навчальних закладів – комерційних училищ Файга, Гохмана; учителів єврейської мови (меламедів); ремісничого училища «Праця»; приватних чоловічих училищ Р.Полухера, М.Клеймана-Фішельзона, С.Фінкеля, Я.Ландесмана, А.Гефтер, І.Співакова, Гольдштейн-Кігель, Я.Бродовського, Б.Ланґ (уродж. Віпер), Я.Камінера, Краківського; приватних жіночих училищ Куперт, Р.Гулак (уродж. Бузиновер), початкової вечірньої жіночої школи С.Вейнштейн, безкоштовного єврейського училища Х.Городецької, жіночого єврейського комерційного училища Х.Гефтер, Одеської приватної єврейської жіночої гімназії В.Голдін (уродж. Абезгауз) та ін.⁷¹

Культурно-освітні, наукові об'єднання були покликані відроджувати й вивчати національні традиції, мову, історію, зберігаючи таким чином національну самоідентичність. З іншого боку, просвітництво та асиміляція на російському ґрунті стали невід'ємним напрямом роботи багатьох єврейських товариств. Одним із перших була «Бесіда», заснована 1863 р. з метою «доставити своїм членам та їхнім родинам приємне й корисне, без зайвих розкошів, проведення часу за співами, музикою, літературою, танцями та ін.»⁷². Цікаво, що зібрані «Бесідою» в 1865 р. від лотереї-алеґрії 200 руб. 34 коп. дирекція розподілила серед не тільки єврейських, а й інших благодійних товариств, зокрема 70 руб. дісталися Грецькому братству.

У 1867 р. градоначальник розглядав питання про створення просвітницького товариства для євреїв і того ж року було відкрито Одеське відділення Товариства розповсюдження просвітництва між євреями в Росії (засновники – І.Усишкін, С.Дубнов)⁷³. Його метою було розповсюдження російської мови в єврейському середовищі, залучення євреїв до російської культури, а також поширення класичної єврейської мови й літератури, підтримка єврейських періодичних видань, розвиток історичних знань тощо.

Після 1905 р. в Одесі виникла низка об'єднань: 1907 р. – Єврейське товариство «Іврія» («Єврейське»; С.Барбаш, Х.Еттінґер, Х.-Л.Левинський,

⁶⁹ ДАОО. – Ф.2. – Оп.1. – Спр.2444; Оп.7. – Спр.206–207, 236.

⁷⁰ Там само. – Оп.1. – Спр.2501; Оп.7. – Спр.58.

⁷¹ Там само. – Оп.1. – Спр.2644, 2773, 2876; Оп.7. – Спр.75, 126, 161, 175, 203, 221, 228, 232, 272, 399, 435, 466, 483, 485, 492, 504, 510–511, 530, 532.

⁷² Там само. – Оп.1. – Спр.634, 1495, 1521, 1795, 2461.

⁷³ Там само. – Ф.2. – Оп.1. – Спр.709; Ф.442.

Й.Клаузнер, А.Енкелес-Ункелес, М.Усишкін)⁷⁴; 1908 р. – Одеське відділення Товариства любителів єврейської мови⁷⁵, 1909 р. – Єврейське літературне товариство⁷⁶; 1910 р. – фонд імені М.Лілієнблюма при комітеті Товариства допомоги євреям землеробам і ремісникам у Сирії й Палестині (М.Усишкін)⁷⁷ та Спілка єврейських жінок для культурної роботи в Палестині (Б.Гехт)⁷⁸; 1912 р. – Одеське відділення Санкт-Петербурзького товариства любителів єврейської мови «Агудас Ховевей Сфас Ейвер» (М.Усишкін, І.Клаузнер, С.Барбаш, М.Клейнер, Й. і Б.Гехт)⁷⁹; 1912 р. – Товариство розповсюдження правильних відомостей про євреїв та єврейство⁸⁰; 1914 р. – Єврейське літературно-наукове товариство⁸¹; 1917 р. – товариство «Ойр Ізраель», Єврейське культурно-просвітницьке товариство на Пересипу, громадська бібліотека «Сейфер» («Книга») імені Х.-Н.Бялика (А.Каган, Х.Етгінгер, І.Мільман, Й.Равницький, С.Барбаш, А.Зеліченко, Г.Гутман)⁸²; 1919 р. – товариство «Гарбут» («Культура»)⁸³.

Не всі громадські ініціативи вдавалося реалізувати. Так, у 1908 р. градоначальник не задовольнив прохання щодо створення Єврейського громадського зібрання в місті Одесі через те, що його засновники були сіоністами (М.Усишкін, С.Барбаш, І.Клаузнер, М.Лілієнблюм, Й.Гехт, Іліксберг, Фінкель, Фрідман, І.Гош, А.Магаріл, Ш.Буришкін, Будницький, Радбіль, Й.Беруль, М.Шамо та ін.)⁸⁴.

Значну кількість товариств було засновано для допомоги тим, хто емігрував у Сирію й Палестину, країни Америки та Європи. Так, у 1885 р. створено гурток «Негемія» (М.Ліон, Г.Гіммельфарб, Л.Шварц, Р.Старкмет, З.Венгеров, Бугульський, Франкфельд) і товариство «Монтефіорі» (Л.Пінскер)⁸⁵. У 1888 р. заснували Товариство допомоги євреям – землеробам і ремісникам у Сирії й Палестині, яке провадило значну роботу з надання матеріальної допомоги тим, хто вже переселився на землю пращурів. Активними його членами були Л.Пінскер, М.Моргуліс, А.Грінберг, С.Барбаш, С.Пуріц, О.Цедербаум, Б.Шершевський, Л.Федермеер, М.Штейнер, Я.Любарський, С.Рабинович, С.Берг та ін.⁸⁶

Після маніфесту 1905 р. кількість об'єднань значно збільшилася. У 1906 р. зорганізувалося Єврейське територіалістсько-еміграційне товариство (Б.Симонович, Б.Рабинович, Я.Сагал, Л.Паперний)⁸⁷, члени якого підтримували ідею створення національної держави не тільки в Палестині, а й в Африці,

⁷⁴ Там само. – Оп.7. – Спр.179.

⁷⁵ Там само. – Спр.265.

⁷⁶ Там само. – Спр.351.

⁷⁷ Там само. – Ф.442. – Оп.1. – Спр.15. – Арк.71–72.

⁷⁸ Там само. – Арк.39.

⁷⁹ Там само. – Ф.2. – Оп.7. – Спр.265. – Арк.13, 21–24.

⁸⁰ Там само. – Спр.493.

⁸¹ Там само. – Спр.506.

⁸² Там само. – Ф.635. – Оп.1. – Спр.356, 362, 401. – Арк.1–6.

⁸³ Там само. – Ф.42. – Оп.35. – Спр.2140. – Арк.1–2, 4.

⁸⁴ Там само. – Ф.2. – Оп.7. – Спр.243. – Арк.3–12.

⁸⁵ Там само. – Арк.24–25 зв.

⁸⁶ Там само. – Оп.1. – Спр.1791; Оп.4. – Спр.3301. – Арк.2.

⁸⁷ Там само. – Ф.314. – Оп.2. – Спр.144. – Арк.441–453; Ф.2. – Оп.7. – Спр.392.

або в інших куточках світу⁸⁸. Того ж року виникли одеський сіоністський клуб «Кадіма» (Й.Сапір, І.Тривус, Я.Ландесман, С.Рабинович, Е.Гельванський, Х.-Л.Левинський, М.Алейников, М.Вульф)⁸⁹, одеська організація сіоністсько-соціалістичної робітничої партії «Поалей-Ціон» (Б.Борохов)⁹⁰. У 1912 р. заснували Інформаційне бюро для єврейських емігрантів (Товариство для надання допомоги євреям-переселенцям; С.Барбаш, М.Ловицький, Г.Вейнштейн, І.Левін, І.Маргуліс)⁹¹.

У цілому євреї виявили найбільш активну здатність до самоорганізації, яка пояснюється й віковими традиціями громадського самоуправління (кагали), і природним прагненням зберігати свою етнічну та релігійну ідентичність в умовах обмежувального щодо юдеїв законодавства Російської імперії, і активними міграційними процесами, що вимагали від переселенців концентрації колективних зусиль для адаптації на нових місцях.

Етнічні групи, які не були численними в Одесі, також створювали свої організації. Так, **караїми**, котрі сповідували юдаїзм, у 1864 р. заснували Товариство для розповсюдження просвіти і взаємної допомоги (фундатори – купці А.Ага, С.Мангубі, С. та І. Егізи, С. і Є. Бабаджани, І.Шамаш та ін.)⁹². У 1900 р. було затверджено статут Караїмського товариства, а в 1906 р. постало Одеське жіноче караїмське благодійне товариство⁹³. У 1900 р. затверджено статут Товариства допомоги бідним **чехослов'янам**⁹⁴. Найбільш відомими його членами стали архітектор В.Прохаска і композитор Й.Прібік. У 1913 р. виникли Одеське **перське** товариство⁹⁵ й Одеське **бельгійське** благодійне товариство⁹⁶. У 1917 р. в Одесі зареєстровано Слов'янський клуб **чорногорсько-го** товариства⁹⁷. **Грузини** об'єдналися в товариство «Сакартвело» («Грузія») у 1913 р., а в 1917 р. було зареєстровано Грузинське товариство⁹⁸. **Англійці** й **американці** не були значною групою одеського населення. Утім у місті діяли Британський та Американський клуби (1906 р.), Британське атлетичне товариство (1910 р.), Англо-російське позичково-ощадне товариство (1918 р.)⁹⁹. До їх складу входили представники різних етносів, і ці об'єднання не можна вважати суто етнічними – назви свідчили про підтримку англійських традицій або ж про міждержавні стосунки, що також є цікавим історичним фактом. Особливою формою громадського зібрання за економічними інтересами стало **болгарське** городницьке товариство «Прогрес» (1908 р.)¹⁰⁰. У 1918 р. було зареєстровано Благодійне товариство допомоги бессарабцям¹⁰¹.

⁸⁸ ДАОО. – Ф.2. – Оп.7. – Спр.133. – Арк.77–97.

⁸⁹ Там само. – Ф.314. – Оп.2. – Спр.144. – Арк.488; Ф.2. – Оп.7. – Спр.55.

⁹⁰ Там само. – Ф.П-868. – Оп.1. – Спр.6. – Арк.10.

⁹¹ Там само. – Ф.2. – Оп.7. – Спр.499.

⁹² Там само. – Оп.1. – Спр.727. – Арк.2, 7.

⁹³ Там само. – Спр.2757; Оп.7. – Спр.129.

⁹⁴ Там само. – Спр.2763.

⁹⁵ Там само. – Оп.7. – Спр.526.

⁹⁶ Там само. – Спр.240.

⁹⁷ Там само. – Ф.635. – Оп.1. – Спр.366.

⁹⁸ Там само. – Ф.2. – Оп.7. – Спр.514; Ф.635. – Оп.1. – Спр.365.

⁹⁹ Там само. – Ф.2. – Оп.7. – Спр.67, 330; Ф.635. – Оп.1. – Спр.383.

¹⁰⁰ Там само. – Ф.2. – Оп.7. – Спр.242.

¹⁰¹ Там само. – Ф.635. – Оп.1. – Спр.395.

Таким чином, у ХІХ – на початку ХХ ст. в Одесі діяли близько двох сотень громадських об'єднань, створених певними етнічними або етнічно-релігійними групами населення. Представники різних націй, народів, етнічних і релігійних груп розмовляли на понад півсотні мовах. Вони згуртовувалися для збереження або відродження національної самоідентичності, традицій, культури. Їх діяльність, визначена статутами, спрямовувалася на спільну реалізацію культурних, економічних, вікових, ґендерних, регіональних, релігійних, професійних, соціальних та інших інтересів. Відповідно до своїх завдань вони поділялися на благодійні, фахові (професійні), спортивні, військові, культурно-освітні, політичні та ін. Діяльність громадських товариств регламентувалася законодавством і, залежно від соціально-політичних умов, перебувала під гласним або негласним поліцейським наглядом. Найбільшу соціальну активність демонстрували етнічні групи, які діяли в умовах законодавчого, релігійного або політичного тиску з боку російської держави.

In the 19 – early 20 cent. in Odesa were about 200 public associations, created by certain ethnic or ethno-religious groups. Representatives of different nations and peoples, speaking in Odesa on over 50 languages, were united for the preservation or revival of national identity, traditions and culture. Their activities were regulated by the statutes and was aimed at the joint implementation of cultural, economic, age, gender, regional, religious, professional, social and other interests. In accordance with the tasks, they were divided into charitable, professional, sports, military, cultural, educational, political, etc. Their activity was regulated by law under public and secret police surveillance depending on the socio-political environment. Most social activity was demonstrated by the ethnic groups that acted under legislative, religious, or political pressure of the state. Substantial range of sources on the organization and activities of societies, in particular, charters, reports, programs, minutes of meetings, correspondence, is contained in the State Archives of Odesa Region.

Keywords: national societies, Odesa, public associations.

